

dr Michał Krawczyk

Wydział Nauk Ekonomicznych i Prawnych
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Urząd do spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków – studium historyczno-prawne

Office for Religious Affairs and problems
of the functioning of ecclesiastical seminars
and the education of clergymen

Streszczenie: W artykule omówiono, w oparciu o literaturę, archiwalia wydane drukiem oraz archiwalia dotychczas niepublikowane, działalność Urzędu do spraw Wyznań – centralnego organu administracji wyznaniowej PRL, w zakresie utrudniania funkcjonowania seminariów duchownych i kształcenia kleryków.

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań, seminaria duchowne, służba wojskowa kleryków

Abstract: The article presents, on the base of literature, published, as well as unpublished archival sources, operations of the Office for Religious Affairs - the Polish People's Republic central organ of administration of religion – showing its negative influence on the functioning of ecclesiastical seminars and the education of clergymen.

Keywords: Office for Religious Affairs, ecclesiastical seminars, military service of clergymen

Wstęp

Urząd do spraw Wyznań powołany został do życia jako centralny organ administracji wyznaniowej ustawą z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej¹. Bardzo szybko stał on się, wraz ze swoimi terenowymi strukturami w postaci wydziałów (referatów) wyznaniowych przy prezydiach powiatowych

---

¹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. z 1950, nr 19, poz. 156.

i wojewódzkich rad narodowych, jednym z kilku podmiotów odpowiedzialnych za przygotowywanie i wprowadzanie w życie represji wymierzonych w Kościół².

Jedną z płaszczyzn, na których koncentrowała się działalność Urzędu do spraw Wyznań praktycznie przez cały okres jego istnienia, było ograniczanie powołań kapłańskich. Poddanie seminariów nadzorowi państwowemu, zamknięcie wielu z nich oraz powoływanie kleryków do odbywania zasadniczej służby wojskowej miało za zadanie utrudnić napływ młodych ludzi do stanu kapłańskiego i pozbawić w ten sposób Kościół czynnika ludzkiego niezbędnego dla jego działalności. Stanowiło też wygodny instrument nacisku na hierarchię kościelną w celu wymuszenia oczekiwanych postaw i zachowań.

Nadzór nad seminariami duchownymi

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. przyniósł pierwsze działania władz mających na celu poddanie nadzorowi państwowemu funkcjonowania seminariów duchownych. 12 października 1959 r. premier Józef Cyrankiewicz w piśmie adresowanym do Episkopatu zakomunikował: „(...) Zupełna swoboda kształcenia i wychowywania kandydatów do stanu duchownego, jaką Państwo pozostawiło władzom kościelnym i zakonnym, była i jest korzystna (dla Kościoła) w sposób budzący zasadnicze zastrzeżenia. Szczególnie wysocze niewłaściwa atmosfera, panująca w seminariach duchownych, jak również postawa społeczna młodego duchowieństwa, które w dużej liczbie opuszcza rokrocznie zakłady teologiczne, wywołuje kategorię sprzeciw³. W związku z powyższym, powołując się na ustawę z 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych⁴ oraz ustawę z 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych⁵, szef rządu zakomunikował biskupom, że: „Ministerstwo Oświaty i Urząd do spraw Wyznań sprawować będą odtąd nadzór nad wyższymi i niższymi diecezjalnymi i zakonnymi seminariami duchownymi w zakresie uprawnień, wynikających z przywołanej ustawy z dnia 11 marca 1932 r.”. W ślad za tym pismem, 29 grudnia 1959 r. minister oświaty Wacław Tułodziecki wydał w porozumieniu z Urzędem do spraw Wyznań zarządzenie w sprawie nadzoru nad seminariami⁶, w którym kuratoria oświaty i wydziały do spraw wyznań wojewódzkich rad narodowych zostały uprawnione do wizytowania i wydawania zarządzeń powizytacyjnych. Episkopat w osobie bp. Choromańskiego w liście do premiera Cyrankiewicza z dnia 29 październi-

² Szerzej na temat organów odpowiedzialnych za politykę wyznaniową PRL zob.: M. Krawczyk, *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL*, Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie (16) 2011, s. 211 i nast.

³ *List premiera J. Cyrankiewicza do Episkopatu Polski z dnia 12 października 1959 r. w sprawie wprowadzenia nadzoru Państwa nad seminariami duchownymi*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, Poznań 1994-1996 (dalej: KPRL), tom 1, s. 751.

⁴ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz.U. z 1932 r., nr 33, poz. 343.

⁵ *Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej*, Dz.U. z 1950, nr 19, poz. 156.

⁶ *Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 29 grudnia 1959 r. wydane w porozumieniu z Urzędem do spraw Wyznań w sprawie nadzoru nad seminariami duchownymi*, Dz.Ur. Min. Ośw. z 30 I 1960, nr 1, poz. 5.

ka 1959 r. kategoriycznie zaprotestował przeciwko takiemu stanowi rzeczy⁷. W obszernej argumentacji prawnej biskup wyjaśniał m.in., że art. 10 przywołanej ustawy z nadzoru państwowego wyłącza prywatne szkoły akademickie, a seminaria są właśnie wyższymi szkołami akademickimi kształcącymi dorosłych po ukończeniu szkoły średniej⁸. Podkreślał, iż „seminaria duchowne wyższe i niższe diecezjalne i zakonne Kościoła katolickiego nie są szkołami ani zakładami naukowymi, wychowawczymi w rozumieniu ustawy z 11 marca 1932 r., lecz czysto kościelnymi zakładami przygotowującymi aspirantów do godności duchownej, kapłańskiej; nie realizują programów państwowych ani szkolnych (ogólnokształcących), ani zawodowych w pojęciu szkół zawodowych, lecz przygotowują do kapłaństwa w myśl przepisów prawa kanonicznego i zarządzeń wewnętrznych Kościoła katolickiego”. Kończąc swój list sekretarz Episkopatu stwierdził: „Wprowadzenie nadzoru Ministerstwa Oświaty i Urzędu do spraw Wyznań nad seminariami duchownymi Episkopat musi uważać jako mieszanie się Państwa w najbardziej wewnętrzne sprawy Kościoła, jakimi są przygotowanie aspirantów do kapłaństwa, dlatego w imieniu Episkopatu składam kategoriyczne zastrzeżenia przeciwko takiemu nadzorowi i oświadczam, że Episkopat nie będzie się mógł zastosować do takiego nadzoru”. Obawy sekretarza Episkopatu były jak najbardziej zasadne, jeżeli przeanalizuje się referat sporządzony w Urzędzie do spraw Wyznań, wygłoszony w 1961 r. na spotkaniu z lektorami Komitetu Centralnego, w którym można było przeczytać: „W ten sposób przybliżymy się do momentu, w którym władze państwowe stopniowo osiągną całkowitą kontrolę nad seminariami duchownymi. Wychowywać będą księżę w duchu poszanowania władzy ludowej, w duchu również przekonań socjalistycznych, to niewątpliwie umacniać będzie ruch księżę postępowych, a i ważnym jest również oddziaływanie księżę na zewnątrz na samych parafian, a przecież zależy nam na tym, aby ich oddziaływanie dla socjalizmu było jak najbardziej korzystne”⁹.

Pierwsze seminaria zwizytowano w lutym i marcu 1960 r.¹⁰ Do czerwca 1960 r. przeprowadzono kontrolę w 91 seminariach wyższych i niższych. We wszystkich placówkach, które odwiedzali przedstawiciele władz protestowano przeciw ustanowieniu nadzoru państwowego, a w Przemyślu i Gorzowie nie pozwolono wizytatorom wejść na teren seminarium. W lipcu 1960 r. Urząd do spraw Wyznań z satysfakcją odnotował, że „wstępny okres tego sporu [dotyczącego nadzoru nad seminariami] został zakończony korzystnie dla władz pań-

⁷ Zob. *List Episkopatu do Premiera J. Cyrankiewicza z dnia 29 października 1959 r. z odpowiedzią na pismo w sprawie wprowadzenia nadzoru nad Seminariami Duchownymi*; KPRL, tom 1, s. 758-759.

⁸ Sekretarz Episkopatu wskazywał także, iż stan, w którym seminaria duchowne, tak wyższe, jak i niższe, nie podlegają ustawie z 11 marca 1932 r., nigdy nie był kwestionowany, przeciwnie, zawsze władze państwowe uznawały i przyznawały, że seminaria duchowne wyższe i niższe diecezjalne i zakonne nie podlegają nadzorowi ani kontroli państwowej. Przytaczał fakt, iż Urząd do spraw Wyznań w piśmie z dnia 5 kwietnia 1957 r. (Nr II.5d/5/57) skierowanym do posła St. Stommy, a podpisanym przez ministra J. Sztachelskiego, komunikował: „Uznając zasadę, że niższe seminaria duchowne są czysto kościelnymi zakładami naukowymi kształcenia aspirantów do stanu zakonnego w myśl wymogów kościelnych – przełożeni zakonni mogą reaktywować zniesione w 1952 r. seminaria bez zwracania się do władz oświatowych o wyrażenie zgody”.

⁹ *Referat Urzędu do spraw Wyznań [z 1961 r.] o aktualnych stosunkach między państwem a Kościołem*; KPRL, tom 2, s. 47-70.

¹⁰ *Chronologia wydarzeń dotyczących wprowadzenia i zrealizowania nadzoru nad WSD*; AAN, UdSW, sygn. 125/646, s. 235.

stwowych. Wszystkie wyższe seminaria (za wyjątkiem Wyższego Seminarium Duchownego w Gorzowie) zostały zwizytowane. (...) Władze kościelne w bardzo szerokim zakresie zrezygnowały już z oporu i podporządkowują się nadzorowi”¹¹. Niemniej jednak niektóre seminaria poddały się nadzorowi dopiero po zastosowaniu represji np. w Nysie władze zajęły za zaległości podatkowe inwentarz hodowlany, w Przemyślu zaś, w ramach represji, powołano do wojska 22 alumnów¹². Nie poddała się wizytacji również część niższych seminariów duchownych¹³. W następnych miesiącach zaplanowano „gruntowniejsze porządkowanie personelu – wykładowców i wychowawców” oraz pogłębienie kontroli „w zakresie przede wszystkim wychowawczym i treści nauczania”¹⁴. 22 sierpnia 1960 r. o jednej godzinie w całej Polsce dokonano „nalotu” na biblioteki seminariów duchownych, którego celem miała być kontrola ich zawartości. Kontroli tej, w większości wypadków mającej charakter rewizji, dokonywali delegowani pracownicy Urzędu Kontroli Prasy w asyście przedstawicieli Urzędu do spraw Wyznań, a często i milicji.

Episkopat ostro protestował przeciwko wizytacjom w seminariach. W liście do rządu z dnia 17 listopada 1960 r. po raz kolejny stwierdzono: „Sprawa seminariów duchownych należy do jurysdykcji kościelnej, która została zagwarantowana w 4 punktach Porozumienia zawartego między przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski 14 kwietnia 1956 r. Rozszerzenie ustawy z 1932 r. na seminaria duchowne sprzeciwia się temu punktowi Porozumienia, uznając bowiem jurysdykcję kościelną Rząd PRL uznał zasadę kan. 1352 KPK stwierdzającą, iż Kościół posiada właściwe i wyłączne prawo przygotowywania kandydatów do kapłaństwa”¹⁵. Na list Episkopatu odpowiedział w dniu 23 stycznia 1961 r. szef Urzędu do spraw Wyznań, uznając sprawę podstaw prawnych wizytacji za bezdyskusyjną i niewymagającą dalszych uzasadnień. Dopuszczał natomiast dyskusję na temat form, w jakich ten nadzór będzie się przejawiał. Jak zauważył A. Dudek: „W ten sposób strona państwowa uczyniła ze sprawy kontroli seminariów kolejny środek nacisku na Kościół. Zakres nadzoru pozostawał bowiem nieokreślony, dzięki czemu można go było różnicować zarówno terytorialnie, jak i czasowo”. Ponieważ zaś dotyczył sprawy tak kluczowej dla Kościoła, jak kształcenie kadr, stawał się szczególnie dotkliwy dla biskupów i był idealnym narzędziem dezintegrowania Episkopatu. W seminariach podlegających hierarchom uznawanym za najbardziej „reakcyjnych” kontrole były częste i kompleksowe, w tych zaś, których zwierzchnikiem był biskup oceniany nieco lepiej, urzędnicy zachowywali większą powściągliwość¹⁶.

¹¹ *Opracowanie Urzędu do spraw Wyznań na temat relacji państwo – Kościół z 11 lipca 1960 r.*, AAN, UdSW, sygn.59/675, s. 8.

¹² Dwa niższe seminaria duchowne w Gorzowie i Słupsku, które odmówiły podporządkowania się nadzorowi państwowemu, miały zostać zamknięte w ciągu wakacji.

¹³ *Opracowanie Urzędu do spraw Wyznań...*, s. 8.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *List Episkopatu do Rządu PRL z dnia 17 listopada 1960 r. w sprawie wizytacji państwowych w seminariach duchownych*, KPRL, tom 2, s. 34; zob. także *List Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem J. Sztachelskiego z dnia 16 stycznia 1960 r. w sprawie nadzoru państwa nad seminariami duchownymi*, KPRL, tom 2, s.13-14 oraz *List Prymasa S. Wyszyńskiego do I Sekretarza KC PZPR W. Gomułki z dnia 25 marca 1960 r. w sprawie nadzoru państwa nad seminariami duchownymi*, KPRL, tom 2, s. 15-16.

¹⁶ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 129.

W roku 1961 na ogólną liczbę seminariów, tj. 103, zwizytowano 77, w tym 19 diecezjalnych wyższych seminariów duchownych, 29 wyższych seminariów duchownych zakonnych, 9 diecezjalnych niższych seminariów duchownych oraz 20 niższych seminariów duchownych zakonnych¹⁷. Na początku roku szkolnego 1961/62 rozesłano do wszystkich seminariów tak niższych, jak i wyższych, diecezjalnych i zakonnych, opracowane arkusze organizacyjne do wypełnienia przez rektorów. Arkusze te stanowiły podstawę do opracowania danych statystycznych dotyczących seminariów¹⁸ oraz stać się „materiałem, którym będą się posługiwać organy państwowe powołane do nadzoru nad seminariami duchownymi”¹⁹. W roku szkolnym 1961/62 na ogół wszystkie seminaria podporządkowały się zarządzeniom władz państwowych i wizytacje odbyły się bez zakłóceń. Kierownictwo wyższych seminariów duchownych, zwłaszcza diecezjalnych, sprzeciwiało się jednak wizytowaniu przedmiotów o charakterze teologicznym, jak historia Kościoła czy prawo kanoniczne. Z wizytowanych w tym okresie seminariów tylko pięć sprawiło poważniejsze trudności i nie wpuściło wizytatorów. Urząd do spraw Wyznań z pewną satysfakcją odnotował fakt, iż „ogólnie [...] stwierdzono, że seminaria zastosowały się do zarządzeń powizytacyjnych. Jedyne tam, gdzie władze wysunęły zastrzeżenia co do osoby wykładowcy, żądając jego usunięcia, nie podporządkowano się tym żądaniom”²⁰.

12 marca 1963 r. w Seminarium Metropolitalnym w Warszawie przedstawiciele Urzędu do spraw Wyznań i kuratorium zażądali wizytacji między innymi: prawa kanonicznego, historii Kościoła i teologii moralnej. Rektor zaproponował wizytowanie szeregu innych przedmiotów, przedstawiciel kuratorium wyraził nawet zgodę, lecz przedstawiciel Urzędu zawyrokował: „albo całość, albo nic” i dodał: „rok temu wizytatorzy mogli zadowolić się połowiczną wizytacją, lecz teraz to im nie wystarczy”²¹. Strona kościelna pozostała jednak nieugięta. Rektorzy seminariów, powołując się na stanowisko ministra Sztachelskiego z dnia 30 grudnia 1959 r., iż „władze państwowe nie mają ani zamiaru, ani potrzeby ingerować w sprawy teologiczne”, a nadzór dotyczyć będzie jedynie tego, „w jaki sposób przyszli kapłani są kształceni w zakresie przedmiotów świeckich”, konsekwentnie odmawiali zgody na wizytację, jeśli dotyczyć miała ona nauczania także tych przedmiotów, które nie miały charakteru świeckiego.

Sytuacja uległa dalszemu zaostrzeniu po ratyfikowaniu przez Polskę w 1964 r. konwencji paryskiej z dnia 15 września 1960 r. w sprawie zwalczania

¹⁷ *Sprawozdanie z działalności Urzędu do spraw Wyznań w roku 1961*, AAN, UdSW, sygn. 127/24., s. 27.

¹⁸ Na dzień 30 grudnia 1961 r. istniały: 24 wyższe seminaria duchowne diecezjalne, 50 wyższych seminariów duchownych zakonnych, 6 niższych seminariów duchownych diecezjalnych oraz 21 niższych seminariów duchownych zakonnych; w roku 1961 na I rok do niższych seminariów duchownych przyjęto 283 uczniów; na I rok wyższych seminariów duchownych przyjęto 473 alumnów, wyświęcono zaś 468 alumnów; Urząd do spraw Wyznań stwierdził jednocześnie, iż „zauważa się pewien spadek powołań do WSD diecezjalnych, a jednocześnie większy nabór do niższych seminariów diecezjalnych”. W ciągu roku 1961 wystąpiło z niższych seminariów duchownych 200 uczniów; tamże, s. 28.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

²¹ *Zob. List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Ministra Oświaty W. Tułodzieckiego z dnia 9 grudnia 1963 r. w sprawie nadzoru władz państwowych nad seminariami duchownymi*, KPRL, tom 2, s. 257-258.

dyskryminacji w dziedzinie oświaty²². Powołując się na przepisy konwencji sekretarz Episkopatu zakomunikował Radzie Ministrów w dniu 28 grudnia 1964 r., że Kościół nie dopuści do żadnej kontroli seminariów, łącznie z hospitacją przedmiotów świeckich, albowiem wszelkie ustawy i zarządzenia sprzeczne z konwencją utraciły ważność i nie mogą stanowić podstaw do dalszej ingerencji Państwa w sprawę funkcjonowania seminariów²³. Jednocześnie 27 stycznia 1965 r. na konferencji plenarnej Episkopatu sekretarz Episkopatu poinformował biskupów, „by w razie zapowiedzianej ‘wizytacji’ odpowiedzieli, że w obecnej sytuacji (konwencja weszła w życie) nie mogą się zgodzić na „wizytację”²⁴. Stanowisko Episkopatu spotkało się ze zdecydowaną reakcją władz. 22 lutego 1965 r. dyrektor Urzędu do spraw Wyznań w liście skierowanym do sekretarza Episkopatu poinformował, iż konwencja w żadnym zakresie nie narusza prawa państwa do nadzoru nad seminariami, a wystąpienia sekretarza Episkopatu nazwał nawoływaniem do naruszenia porządku prawnego²⁵.

Konflikt wokół seminariów zaognił się coraz bardziej, by osiągnąć swoje apogeum w końcu 1966 r. W roku tym, na 27 seminariów, które zamierzano wizytować wiosną tego roku, do wizytacji dopuściło jedynie 8 seminariów zakonnych i diecezjalnych. Do wizytacji planowanej w okresie od marca do października 1966 r. nie dopuściło też 5 wyższych seminariów duchownych w Gnieźnie, Przemyślu, Drohiczynie oraz w Krakowie i Warszawie²⁶. Wzrastający już od kilku lat opór kierownictwa Episkopatu wobec nadzoru państwowego nad seminariami zmusił władze oświatowe do zastosowania pod koniec roku 1966 szeregu restrykcji w stosunku do szczególnie opornych seminariów. W przypadku seminariów, które w sposób szczególnie wrogi odnosiły się do wizytacji, w pierwszym etapie zażądano usunięcia rektorów z zajmowanych stanowisk, a w przypadku niektórych placówek wszczęto postępowanie administracyjne w sprawie ich zamknięcia. Dotyczyło to przede wszystkim seminariów zakonnych oraz seminarium diecezjalnego w Drohiczynie. Jak zauważono z satysfakcją w Urzędzie: „Decyzja o zamknięciu seminariów wywołała szczególny niepokój wśród zgromadzeń zakonnych, gdyż posiadają one świadomość, że utrata seminarium jest rzeczą nieodwracalną i stanowi zagrożenie dla samego zakonu. Z drugiej strony wytwarza się w zakonach i zgromadzeniach zakonnych ferment, skierowany przeciwko kardynałowi Wyszyńskiemu i to nawet wśród jezuitów, gdyż zdają sobie one sprawę z tego, że ponoszą konsekwencję za bezwzględne podporządkowanie się decyzjom kardynała. Z tych względów, przedstawiciele poszczególnych zgromadzeń zakonnych powoli zaczynają szukać dróg porozumienia się z władzami państwowymi w sprawie nadzoru nad

²² Oświadczenie rządowe z dnia 16 października 1964 r. w sprawie ratyfikacji przez Polskę Konwencji Paryskiej z dnia 15 grudnia 1960 r. w sprawie Zwalczenia Dyskryminacji w Dziedzinie Oświaty, Dz.U. z 1964 r., nr 40, poz. 268.

²³ Zob. Pismo Sekretarza Episkopatu Polski bp. Z. Choromańskiego do Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 1964 r. w sprawie nadzoru nad seminariami duchownymi, AAN, UdSW, sygn. 97/1, s. 35-38.

²⁴ Zob. Protokół z 85 Konferencji Plenarnej Episkopatu w dniu 27 I 1965 r., cyt. za: A. Dudek, Państwo..., s. 157.

²⁵ Zob. Pismo Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań T. Żabińskiego do Sekretarza Episkopatu Z. Choromańskiego z dnia 22 lutego 1965 r., AAN, UdSW, sygn. 97/1, s. 40-43.

²⁶ Zob. Sprawozdanie z działalności Urzędu do spraw Wyznań w roku 1966, AAN, UdSW, sygn.127/30, s. 80.

seminariami”²⁷. Postępowanie władz, a w szczególności likwidacja kilku seminariów duchownych, diecezjalnych i zakonnych, skłoniły sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do wystąpienia z ostrym protestem skierowanym na ręce premiera J. Cyrankiewicza²⁸. W styczniu 1967 r. powołana została w ramach Komisji Wspólnej Podkomisja do spraw Seminariów, która miała zająć się wypracowaniem zadowalającego obie strony kompromisu. Pomimo znacznego zaawansowania prac i pewnego zbliżenia stanowisk, ostatecznie prace podkomisji nie doprowadziły do żadnych ustaleń, a jej ostatnie posiedzenie odbyło się 15 maja 1967 r.²⁹

Likwidacja niższych seminariów duchownych

W lecie 1952 r. opracowany został w Urzędzie do spraw Wyznań plan likwidacji niższych seminariów duchownych zgromadzeń zakonnych. 3 lipca 1952 r. dobrane zespoły władz bezpieczeństwa pod przewodnictwem funkcjonariuszy terenowych wydziałów wyznaniowych, w cywilnych ubraniach, liczące niekiedy do stu osób, wtargnęły o tej samej porze do zakonnych instytucji wychowawczych i oświadczyły, że mają polecenie zamknąć instytucję jako zakład naukowy i wychowawczy niezarejestrowany³⁰. W ten sposób zostało zamkniętych kilka instytucji zakonnych kształcących tysiące młodzieży zakonnej i aspirantów zakonnych. Komisje likwidujące powoływały się na art. 1, 2, i 13 Ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych³¹. Ustawa ta jednak w żadnym wypadku nie upoważniała wydelegowanych funkcjonariuszy rad narodowych do zamknięcia niższych seminariów duchownych. Instytucje te bowiem jako zakłady zamknięte, specjalnie przygotowujące aspirantów do życia zakonnego, a nie zakłady publiczne, nie podpadały pod działanie tej ustawy. Także Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 kwietnia 1927 r. o nadzorze i kontroli nad działalnością instytucji opiekuńczych³² oraz wyjaśnienia Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej z dnia 22 marca 1938 r. (nr 603/01) stanowiły, iż niższe seminaria duchowne nie podlegają kontroli i nadzorowi władz oświatowych. Dowodziła tego również dotychczasowa praktyka, gdyż taki stan rzeczy był od wielu lat tolerowany i niekwestionowany przez władze komunistyczne. Jednocześnie z zamknięciem niższych seminariów duchownych nastąpiło bezprawne zajęcie lokalów seminaryjnych i majątków ruchomych danego zgromadzenia znajdujących się w lokalu³³. Jak

²⁷ Zob. tamże, s. 80.

²⁸ *List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Premiera J. Cyrankiewicza z 10 grudnia 1966 r. w sprawie zamknięcia Wyższych Seminariów Duchownych*, KPRL, tom 2, s. 407-408.

²⁹ A. Mezglewski, *Nadzór państwowy nad katolickimi seminariami duchownymi w okresie Polski Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 7/ 2005, s. 93.

³⁰ Szerzej na ten temat zob.: A. Mezglewski, *Akcja likwidacji niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 r.*, [w:] *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 145-157.

³¹ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz.U. z 1932 r., nr 33, poz. 343.

³² *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 kwietnia 1927 r. o nadzorze i kontroli nad działalnością instytucji opiekuńczych*, Dz.U. z 1927 r., nr 40, poz. 354.

³³ Zob. *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta z dnia 7 lipca 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych*; KPRL, tom 1, s. 352-356.

zauważył A. Mezglewski, „pisma zawierające decyzje o zamknięciu zakładów stanowić miały jedynie pretekst, o likwidacji zaś zakładów przesądziły przesłanki o charakterze politycznym”³⁴.

Dla strony kościelnej oczywiste było, iż likwidacja niższych seminariów duchownych dokonana została z inicjatywy Urzędu do spraw Wyznań. W związku z tym, w dniu 7 lipca 1952 r. prymas Stefan Wyszyński skierował na ręce prezydenta Bieruta list z ostrym protestem przeciwko likwidacji seminariów i roli Urzędu w tej akcji, pisząc m.in.: „Metody postępowania pracowników Urzędu do spraw Wyznań wskazują, że na czele niszczycieli katolicyzmu w Polsce idzie właśnie ten Urząd, niebaczny na swą ciężką odpowiedzialność przed narodem za podcinanie zaufania do Rządu. A nowa inicjatywa z likwidacją Niższych Seminariów Zakonnych, do której Minister Bida [dyrektor Urzędu do spraw Wyznań] odważnie się przyznaje, wskazuje nieomylnie, że Urząd ten jest organizacją dokuczliwości i likwidacji Kościoła, jak o tym społeczeństwo całe otwarcie mówi”. List kończył się apelem, aby prezydent Bierut położył kres „tym nieobliczalnym poczynaniom Urzędu do spraw Wyznań”³⁵. Na zarzuty prymasa odpowiedział pismem z dnia 7 sierpnia 1952 r. dyrektor Urzędu do spraw Wyznań. Notabene, nie była to pierwsza ani też ostatnia sytuacja, kiedy skargi na Urząd do spraw Wyznań kierowane do różnych organów państwowych rozpatrywane były przez sam Urząd. Dyrektor Urzędu, podtrzymując zasadność zamknięcia niższych seminariów duchownych, stwierdził, iż prowadzone one były nielegalnie i uchylały się od nadzoru władz państwowych. Zarówno treść, jak i obraźliwa forma odpowiedzi udzielonej przez dyrektora Urzędu skłoniły Episkopat do wystąpienia z protestem do Rady Państwa, w którym jeszcze raz podniesiono niezasadność argumentów przytaczanych przez stronę państwową i zwrócono uwagę na bezprawny charakter działań Urzędu³⁶. Protest Episkopatu nie przyniósł żadnego rezultatu, a władze przystąpiły niebawem do nowej akcji wymierzonej w działalność niższych zakonnych seminariów duchownych. 27 sierpnia 1954 r. zarządzeniem prezydii wojewódzkich rad narodowych zostały „niezwłocznie” zamknięte bursy i internaty prowadzone przez zakony. Jednocześnie budynki tych burs zostały przeznaczone na internaty państwowe. I tym razem podstawą zarządzenia były art. 1, 2 i 13 ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. W uzasadnieniu poszczególnych zarządzeń pisano z reguły: „internat [...] jest zakładem wychowawczym w rozumieniu ustawy z dnia 11 marca 1932 r. [...]. Gdy zaś zakład ten prowadzony jest bez przewidzianego w powyższej ustawie orzeczenia właściwych organów oświatowych, zakład ulega niezwłocznemu zamknięciu”. W związku

³⁴ A. Mezglewski, *Ograniczanie przez władze państwowe działalności szkolnictwa wyznaniowego w latach 1948-1964 jako przejaw instrumentalizacji prawa na poziomach jego stanowienia i stosowania*, [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004 r.)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 259.

³⁵ *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta z dnia 7 lipca 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych*, KPRL, tom 1, s. 352-355. Zob. też *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta z dnia 16 lipca 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych*, „Pismo Okólne”, 1989 nr 37, s. 32.

³⁶ *List Episkopatu do Rady Państwa z dnia 12 sierpnia 1952 r. w sprawie likwidacji Seminariów Duchownych i innych wyrządzanych krzywd*, KPRL, tom 1, s. 363-364.

z faktyczną likwidacją burs zakonnych Episkopat w dniu 30 sierpnia 1954 r. wystosował do Rady Państwa oficjalny protest³⁷. Pismem z 16 września 1954 r. sekretarz Rady Państwa zawiadomił Episkopat, iż jego pismo zostało przekazane do rozpoznania Urzędowi do spraw Wyznań. Ten zaś pismem z dnia 16 września 1954 r. poinformował, że „po zbadaniu sprawy” nie widzi podstaw do interwencji w sprawie dokonanego przez władze zamknięcia burs i internatów prowadzonych przez zakony. Urząd stwierdzał jednocześnie, iż decyzje prezydów rad narodowych co do odebrania lokali „były całkowicie zgodne z obowiązującymi ustawami, a mianowicie z dekretem o publicznej gospodarce lokalami, który dyspozycję lokalami użytkowymi oddaje w ręce władz kwaterunkowych”. Urząd do spraw Wyznań, nie powołując się już tym razem na żadną ustawę ani rozporządzenie, stwierdził jednocześnie, iż: „prezydium rad narodowych słusznie objęły też ruchomości, stanowiące urządzenie burs i internatów, gdyż ruchomości te stanowią przynależność lokalu, niezbędną dla jego użytkowania na ten cel (na bursę lub internat)”. Urząd swój list kończył stwierdzeniem, iż: „traktuje on swoją odpowiedź jako obejmującą również odwołania i zażalenia, wniesione w tej sprawie i z tą samą motywacją przez poszczególnych przełożonych zakonnych”³⁸. Fakt, iż argumenty prawne strony kościelnej nie znalazły żadnego zrozumienia władz oraz to, że na skargę Episkopatu skierowaną do Rady Państwa po raz kolejny odpowiedział Urząd do spraw Wyznań, skłoniły Episkopat do ponownego zwrócenia się do Rady Państwa. W liście z dnia 20 października 1954 r.³⁹ hierarchowie po raz kolejny wyrazili zdziwienie, iż skarga dotycząca poniekąd działalności Urzędu do spraw Wyznań jest rozpatrywana przez ten sam Urząd⁴⁰ oraz dokonali krytycznej analizy argumentów zawartych w piśmie, pisząc m.in., iż list z dnia 15 października jest jedynie „wyrażeniem własnych poglądów Urzędu do spraw Wyznań na stronę prawną sprawy, błędnych zresztą i sprzecznych z przepisami ustawy”. Odnosząc się zaś do stwierdzenia Urzędu, iż jego stanowisko jest jednocześnie odpowiedzią na odwołania i zażalenia wniesione w tej sprawie, Episkopat stwierdził: „Zajmując tego rodzaju stanowisko, Urząd do spraw Wyznań czyni z siebie instytucję niejako uprawnioną do decydowania o losie wniesionych skarg i zażaleń do właściwych władz [...] Tego rodzaju potraktowanie sprawy przez Urząd do spraw Wyznań budzi uzasadnioną obawę, że stanie się ono podstawą do oddalania wszystkich wniesionych skarg i odwołań, bez względu na ich indywidualny charakter i szczególne okoliczności, które mogą zachodzić w tym lub innym wypadku”. List Episkopatu został przekazany przez Radę Państwa do rozpoznania Urzędowi Rady Ministrów. W krótkim liście do Episkopatu z dnia 27 grudnia 1954 r. szef Urzędu Rady Ministrów K. Mijala

³⁷ *Protest Episkopatu Polski do Rady Państwa z dnia 30 sierpnia 1954 r. przeciwko zamykaniu burs zakonnych*, KPRL, tom 1, s. 469-472.

³⁸ Zob. *List Episkopatu Polski do Rady Państwa z dnia 20 października 1954 r. o naruszeniu praworządności przez funkcjonariuszy państwowych przy zamykaniu burs i internatów zakonnych*; „Pismo Okólne”, 1989 nr 49, s. 27-30.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ W liście przeczytać można m.in.: „W związku z tym jako Sekretarz Episkopatu zmuszony jestem stwierdzić, że Episkopat nie zwracał się do Rady Państwa z prośbą o spowodowanie interwencji Urzędu do spraw Wyznań, bowiem Episkopat zdaje sobie sprawę, jak wysokim organem jest Rada Państwa, i nie uważałbym za możliwe trudzić Radę Państwa prośbą, z którą mógł zwrócić się bezpośrednio do Urzędu do spraw Wyznań”.

stwierdził tylko, że stanowisko zajęte przez Urząd do spraw Wyznań było zgodne z prawem i „uwzględnia zarówno prawa własności, jak i uzasadnione interesy osób zakonnych”⁴¹. Kolejna skarga Episkopatu z dnia 20 stycznia 1955 r., skierowana tym razem do Rady Ministrów, nie wniosła do sprawy już nic nowego⁴².

Warto dla porządku zaznaczyć, iż po przemianach październikowych 1956 r. około 30 seminariów zostało reaktywowanych⁴³, jak się z czasem miało okazać – na krótko, bo już w połowie 1960 r. rozpoczęto przygotowania do ostatecznej likwidacji niższych seminariów duchownych oraz niektórych wyższych seminariów zakonnych. W końcu czerwca 1960 r. szef Urzędu do spraw Wyznań skierował do KC PZPR notatkę, w której przedstawiał proponowane kalendarium likwidacji dwóch niższych seminariów duchownych (w Gorzowie Wielkopolskim i Słupsku). Obejmowało ono cztery etapy: 1) pierwsze dni lipca – uprzedzenie o zamiarze zamknięcia i pozostawienie 14 dni na przedstawienie wyjaśnień. 2) Po nadesłaniu przez rektorów seminariów wyjaśnień, Kuratoria bezwzględnie udzielił odpowiedzi, że nie przyjmuje wyjaśnień do wiadomości, wydając jednocześnie orzeczenie o zamknięciu seminarium oraz wyznaczając termin 14 dni na odwołanie się za pośrednictwem Kuratorium do Ministra Oświaty. 3) Odwołania rektorów i Kurii do Ministerstwa Oświaty i Urzędu do spraw Wyznań zostaną rozpatrzone odmownie w trybie natychmiastowym. 4) „w III dekadzie sierpnia Kuratoria doręczą zatwierdzoną przez Ministerstwo Oświaty i Urząd do spraw Wyznań decyzję rektorom i Kuriom Biskupim i przystąpią do likwidacji seminarium (ew. przejścia akt i pieczęci seminarium)”⁴⁴.

Decyzja Gomółki z lipca 1960 r. o kasacji wszystkich niższych seminariów duchownych była w następnych latach realizowana stopniowo, ale konsekwentnie. Zwykle taka likwidacja, prowadzona zgodnie z opracowaną w Urzędzie do spraw Wyznań procedurą, przebiegała bez większych trudności, a protesty duchowieństwa lub wiernych ograniczały się do kierowania pod różne adresy listów czy petycji⁴⁵. Przykładem obrazującym postępowanie władz może być likwidacja Wydziału Przygotowawczego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie. W sierpniu 1961 r. Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego zawiadomiło Kurię i dyrektora Wydziału Przygotowawczego o zamiarze zamknięcia Wydziału i udzieliło 14 dni na złożenie wyjaśnień ustosunkowujących się do postawionych zarzutów. Pierwszym zarzutem był brak statutu. Zarzut ten był w sposób oczywisty nieuzasadniony, bowiem stosownie do zarządzenia władz Archidiecezji Warszawskiej z dnia 14 czerwca 1952 r. nr 3300 Wydział Przygotowawczy MSD został włączony organizacyjnie w ramy Seminarium Wyższego i odtąd stanowił z nim jeden zakład. Władze państwowe zarzuciły także, iż Wydział Przygotowawczy nie posiadał zatwierdzonego przez Kuratorium dyrektora. Tymczasem dyrektorem zakładu był ks. Adam Hofman, a Kuratorium nigdy nie wysuwało postulatu, żeby dyrektor od dawna zarządzający zakładem był na

⁴¹ Odpowiedź szefa Urzędu Rady Ministrów K. Mijała z dnia 27 grudnia 1954 r. na list Episkopatu w sprawie zamykania burs i internatów zakonnych, KPRL, tom 1, s. 481.

⁴² Zob. List Episkopatu Polski do Rady Ministrów z dnia 20 stycznia 1955 r. w sprawie konfiskaty przez Państwo internatów zakonnych; KPRL, tom 1, s. 488-490.

⁴³ A. Dudek, *Państwo...*, s. 127.

⁴⁴ Notatka w sprawie likwidacji niższych seminariów duchownych z 28 VI 1960 r. za: A. Dudek, *Państwo...*, s. 128.

⁴⁵ A. Dudek, *Państwo...*, s. 129.

nowo zatwierdzany. Co więcej, kurator Wojciechowski wielokrotnie korespondował z ks. Hofmanem, tytułując go „Dyrektorem Wydziału Przygotowawczego”. Władze państwowe zarzuciły w końcu, że Wydział Przygotowawczy nie przedłożył rocznego preliminarza budżetu szkoły – zarzut niesłuszny, bowiem wymagania takie odnosiły się jedynie do szkół nowo zakładanych i Kuratorium dotychczas nigdy nie wysuwało takiego żądania wobec placówek już działających⁴⁶. Pomimo udzielenia przez Kuratorium 14 dni na złożenie stosownych wyjaśnień, już w tym samym dniu, w którym Kuratorium przesłało swoje pismo, Wydział Gospodarki Terenami oraz Wydział Kwaterunkowy dokonały zabezpieczenia i opieczętwowania lokalu, przesądając o jego faktycznym zamknięciu. W tym samym czasie w podobny sposób dokonano likwidacji niższych seminariów we Włocławku, Pelplinie, Toruniu i Nysie. Na protest Episkopatu z dnia 17 sierpnia 1961 r. skierowany do Urzędu Rady Ministrów, w dniu 28 października 1961 r. odpowiedział dyrektor Urzędu do spraw Wyznań T. Żabiński, podtrzymując w całości zarzuty wysuwane przez władze wobec wspomnianych seminariów⁴⁷. Na marginesie należy zwrócić uwagę na kuriozalną sytuację – skargę na działalność Urzędu do spraw Wyznań, bo taki charakter miał list Episkopatu z dnia 17 sierpnia 1961 r., wbrew regulacji art. 162 KPA, rozpatrywał sam Urząd i on udzielał odpowiedzi zainteresowanej stronie, ustosunkowując się do wysuwanych zarzutów⁴⁸.

Akcja stopniowej likwidacji niższych seminariów duchownych zapoczątkowana decyzją Biura Politycznego KC PZPR z 1960 r. uległa gwałtownemu przyspieszeniu po wydaniu przez Episkopat w pierwszej połowie 1962 r. dwóch dokumentów krytykujących upowszechnianie wśród społeczeństwa postaw ateistycznych⁴⁹. W liście z dnia 15 kwietnia 1962 r., wystosowanym z okazji uroczystości zesłania Ducha Św., biskupi stwierdzili m.in.: „[...] ateizm przynosi nieobliczalne szkody duszom ludzkim, a na dalszą metę – także stosunkom społecznym”⁵⁰. W czerwcowym liście poświęconym laicyzacji wspierany przez państwo ruch laicki określono jako „totalitarny, bo dążący do objęcia swym wpływem wszelkich objawów życia społecznego, rodzinnego i osobistego i wyłączenia z nich wszelkich sądów i ocen opartych na religii”. Władze państwowe oba wystąpienia biskupów uznały za akt wrogi i przystąpiły do tworzenia planów represji. W przygotowanym w Urzędzie do spraw Wyznań opracowaniu przewidziano między innymi: wyegzekwowanie zaległości podatkowych KUL (18 mln złotych) drogą zajęcia jego nieruchomości, likwidację Towarzystwa Przyjaciół KUL, zamknięcie kwartalnika „Homo Dei”, obniżenie nakładu „Gościa Niedzielnego” (ze 100 tys. do 50 tys. egz.) i „Przewodnika Katolickiego” (z 55 tys. do 20 tys.), pod-

⁴⁶ Zob. *List Episkopatu do Urzędu Rady Ministrów z dnia 17 sierpnia 1961 r. w sprawie zamknięcia seminariów duchownych*, KPRL, tom 2, s. 131-133.

⁴⁷ Zob. *List Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań T. Żabińskiego do Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego z dnia 28 października 1961 r. w sprawie likwidacji seminariów zakonnych*, KPRL, tom 2, s. 148-149.

⁴⁸ Zob. *List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Urzędu Rady Ministrów z dnia 7 listopada 1961 r. w sprawie nierozpatrywania jego skarg przez władze* (KPRL, tom 2, s.152), w którym biskup pisał: „Na pismo skierowane do Urzędu Rady Ministrów otrzymałem odpowiedź Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań z dnia 28 X 1961 r. [...] Muszę wyrazić zastrzeżenie przeciwko takiej metodzie załatwiania spraw, jako sprzecznej z art. 162 par. 1 KPA – skarga moja bowiem dotyczyła działalności Urzędu do spraw Wyznań, jako że sprawy poruszone w skardze są zależne od decyzji Urzędu do spraw Wyznań”.

⁴⁹ A. Dudek, *Państwo...*, s. 153.

⁵⁰ *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris 1975, s. 257.

niesienie wysokości opłat za energię elektryczną dla obiektów sakralnych i instytucji kościelnych. Przygotowaną listę represji kończyła propozycja zamknięcia grupy niższych seminariów duchownych⁵¹.

O tym, jak w praktyce przebiegać miała akcja likwidacji niższych seminariów duchownych świadczyć może protokół ze zwołanej 12 lipca 1962 r. narady w Urzędzie do spraw Wyznań, której tematem był stan przygotowań do likwidacji 11 z nich. W trakcie spotkania dyrektor Departamentu IV MSW płk Stanisław Morawski poinformował, że „na likwidację każdego NSD będzie wyjeżdżać na 3 dni wprzód przedstawiciel MSW, który dopilnuje sprawy zabezpieczenia akcji. Proponuje się likwidację wszystkich NSD nie w jednym dniu, lecz w ciągu tygodnia. Sytuacja jest korzystna – niepokojących sygnałów nie ma. Wyszyński oraz wielu biskupów jest na urlopie”⁵². Najczęściej podawanym motywem zamknięcia seminarium było to, że: „w seminarium panują niewłaściwe stosunki wychowawcze wywierające specyficzny wpływ na charakter i psychikę młodzieży, co jest szczególnie szkodliwe dla licznych alumnów opuszczających seminarium [...], gdyż napotykają na bardzo poważne trudności w przystosowaniu się do atmosfery wychowawczej panującej w szkolnictwie państwowym oraz do stosunków społecznych w zakładach pracy i instytucjach państwowych”.

W pierwszym etapie zlikwidowano seminaria zakonne w Katowicach, Krakowie, Wadowicach, Świdnicy, Jarosławiu, Kopcu, Sokołowie Podlaskim, Czerwińsku, Kobylinie, Rybniku oraz seminarium diecezjalne w Lublinie⁵³. Postępowanie władz było ewidentnie niezgodne z obowiązującymi przepisami rozporządzenia z dnia 7 czerwca 1932 r. dotyczącego nadzoru nad szkołami prywatnymi. Paragraf 16 pkt 2 tego rozporządzenia stanowił bowiem, że zamknięcie szkoły może nastąpić jedynie w wypadku, jeżeli w ciągu trzech bezpośrednio po sobie następujących lat władze zawiadamiły szkołę o uznaniu poziomu naukowego lub wychowawczego za niewystarczający. W przytoczonych przypadkach władze szkolne tego nie uczyniły. W ciągu dwóch tygodni od wysunięcia pierwszego zastrzeżenia przystępowały do likwidacji seminarium. Warto dodać, iż oprócz likwidacji niższych seminariów duchownych kuratoria przystąpiły także do likwidacji prywatnych szkół świeckich prowadzonych przez zgromadzenia zakonne. Zlikwidowano między innymi takie szkoły w Częstochowie, Poznaniu, Rybniku, Kaliszu, Pniewie, Oświęcimiu, Gdyni, Radomiu, Łodzi i Liskowie. Kuratorium zawiadamiło daną szkołę, że nie zatwierdza na rok szkolny 1962/1963 na stanowisku dyrektora osoby dotychczas pełniącej tę funkcję, wyznaczając jednocześnie termin 15 lipca jako datę graniczną uzyskania przez zgromadzenie zakonne zatwierdzenia przez władze szkolne nowego kandydata. Brak zatwierdzenia konkretnej osoby na stanowisku dyrektora najczęściej następował bez podania jakiegokolwiek przyczyny⁵⁴.

Powyższe działania władz spowodowały, iż 20 sierpnia 1963 r. sekretarz Episkopatu bp Z. Choromański wystosował do Urzędu do spraw Wyznań protest

⁵¹ *Plan represji w stosunku do Episkopatu za wydanie listów szkalujących ateistów*, zob.: A. Dudek, *Państwo...*, s. 153.

⁵² *Protokół z narady w UdSW w dniu 12 VII 1962 r.*, A. Dudek, *Państwo...*, s. 153.

⁵³ *Zob. List Episkopatu do Rządu z dnia 16 lipca 1962 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych*, KPRL, tom 2, s. 201-204.

⁵⁴ Tamże.

w związku z likwidacją i utrudnianiem działalności seminariów duchownych. Zwrócił w nim uwagę na fakt trwającej od roku zmasowanej akcji mającej na celu całkowitą likwidację niższych seminariów duchownych i wezwał, „by z tytułu swoich uprawnień Urząd do spraw Wyznań wpłynął na władze szkolne, by swoimi bezprawnymi zarządzeniami nie kompromitowały praworządności, nie zakłócały spokoju wolnych obywateli i nie dopuszczały do gwałtów [...]”⁵⁵. Sekretarz Episkopatu nie doczekał się odpowiedzi, a akcja likwidacji resztek szkolnictwa katolickiego kontynuowana była także w następnych latach. Już z końcem 1963 r. zlikwidowano wszystkie istniejące jeszcze niższe seminaria duchowne⁵⁶.

Służba wojskowa kleryków

Działania represyjne skierowane przeciwko seminariom duchownym przejawiały się także w powoływaniu alumnów do odbywania zasadniczej służby wojskowej. Głównym celem rozpoczęcia poboru do wojska alumnów wyższych seminariów duchownych był zamiar zniechęcenia ich do służby kapłańskiej oraz ideologiczna indoktrynacja, z zamiarem wykorzystania ich w przyszłości jako księży do legitymizacji systemu⁵⁷.

Po raz pierwszy pobór do wojska alumnów pierwszego roku wyższych seminariów duchownych miał miejsce w roku 1959. W latach sześćdziesiątych poborem obejmowano także roczniki późniejsze, tzn. drugi i trzeci rok studiów. Szykany te ominęły jedynie diecezję lubelską, gdyż tamtejsi klerycy studiowali na Wydziale Teologicznym afiliowanym przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Uniwersytet zaś, w odróżnieniu o wyższych seminariów duchownych, posiadał akceptowany przez państwo status wyższej uczelni⁵⁸. Pobór alumnów do odbycia zasadniczej służby wojskowej sprzeczny był z porozumieniem z 14 kwietnia 1950 r., w którym stwierdzono, że „realizując ustawę o służbie wojskowej, władze wojskowe będą stosowały odroczenia dla alumnów seminariów duchownych w celu umożliwienia im ukończenia studiów, zaś księża po wyświęceniu i zakonnicy po złożeniu ślubów nie będą powoływani do czynnej służby wojskowej, lecz będą przeznaczani do rezerwy z zakwalifikowaniem do służby pomocniczej”⁵⁹. Ponadto zgodnie z ustawą o powszechnym obowiązku wojskowym z dnia 4 lutego 1950 r.⁶⁰ alumnów zaliczano do tzw. ponadkontyngentowych i każdego roku na mocy zarządzenia Ministra Obrony Narodowej bez poddawania badaniu lekarskiemu zwalniano ze służby wojskowej⁶¹.

Pobór alumnów do wojska bardzo często był konsekwencją odmowy zgody na przeprowadzenie wizytacji w seminariach duchownych lub, jak przyznawano w pismach Urzędu do spraw Wyznań, za pomocą poboru do wojska starano się wpływać na postawy biskupów ordynariuszy. Ocena działalności

⁵⁵ List Sekretarza Episkopatu do Urzędu do spraw Wyznań z dnia 20 sierpnia 1963 r. w sprawie utrudniania działalności seminariów duchownych, KPRL, tom 2, s. 242-243.

⁵⁶ A. Dudek, *Państwo...*, s. 154.

⁵⁷ A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnów w PRL*, „Czasy Nowożytny”, 1999, t. 6, s. 324.

⁵⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 201.

⁵⁹ Zob. tekst *Porozumienia* [w:] KPRL, tom 1, s. 233-235.

⁶⁰ *Ustawa z dnia 4 lutego 1950 r. o powszechnym obowiązku wojskowym*, Dz.U. z 1950 r., nr 6, poz. 46.

⁶¹ Zob. *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 czerwca 1958 r. o poborze z 1958 r.*; M.P. z 1958 r., nr 48, poz. 282.

biskupa zależała – rzecz jasna – od Urzędu do spraw Wyznań. W sprawozdaniu Urzędu do spraw Wyznań z działalności w roku 1961 przeczytać można, iż „na wniosek Urzędu do spraw Wyznań uchylono przywilej immunitetu od służby wojskowej dla poborowych-alumnów seminariów duchownych diecezji Kieleckiej i Gorzowskiej (...). Posunięcie to stanowiło sankcję wymierzoną przeciwko biskupom tych diecezji z powodu ich wrogości wobec władz państwowych postawy i działalności”. Jednocześnie bez ogródek stwierdzano, iż „tego rodzaju posunięcia miały na celu z jednej strony uderzenie episkopatu w najbardziej czułe miejsce, jakim jest problem wychowania narybku kapłańskiego, z drugiej zaś udowodnienie, że władze państwowe uwzględniają istotne i uzasadnione potrzeby strony (kościelnej), jeżeli zachowuje należytą postawę wobec Państwa”⁶². W celu usprawnienia procedury oceny potrzeby powołania do wojska alumnów w dniu 4 maja 1961 r. w Urzędzie do spraw Wyznań opracowano nawet okólnik w sprawie współdziałania wydziałów wojewódzkich do spraw wyznań z władzami wojskowymi przy przeprowadzaniu poboru głównego w roku 1961.

W połowie lat sześćdziesiątych w dalszym ciągu jedną z dotkliwszych szykan wobec Kościoła stosowaną przez władze był pobór alumnów do wojska⁶³. Decyzję o poborze wydawał Urząd do spraw Wyznań, co ujawniało się na komisjach poborowych i przy okazji wszelkich odwołań⁶⁴. Co roku Urząd do spraw Wyznań przedstawiał „preliminarz” poborowy podzielony na diecezje i opatrzony następującym komentarzem: „z uwagi na wrogą postawę wobec PRL, powoływać wszystkich alumnów ur.[odzonych: data rocznika], a uznanych za zdolnych do służby wojskowej”, tu następowała lista wybranych diecezji⁶⁵. Pobór przeprowadzano niekiedy tak bezwzględnie, że na żądanie Urzędu do spraw Wyznań zabierano do wojska alumnów nawet z kategorią zdrowia „C”⁶⁶. W latach sześćdziesiątych spis poborowych alumnów przedstawiano biskupom wiosną każdego roku, a jesienią (w końcu października, a więc kilka tygodni po rozpoczęciu studiów w seminarium) następowało ich wcielenie do wojska. Tak więc, wedle koncepcji władz, od wiosny do jesieni był czas na składanie odwołań przez biskupów i przełożonych zakonnych: „Pozwoliło to Urzędowi na wykorzystywanie czasu między poborem a wcieleniem na rozmowy z biskupem czy prowincjałem”⁶⁷. Drobiazgowo notowano, który z biskupów decydował się na ten krok – poczytywało to za gest idący w kierunku dialogu z władzą. Rozpatrywaniem odwołań zajmował się bowiem Urząd do spraw Wyznań wedle czytelnej

⁶² *Sprawozdanie z działalności Urzędu do spraw Wyznań w roku 1961*, AAN, UdSW, sygn. 127/24, s.12.

⁶³ Zob. P. Piotrowski, *Służba wojskowa kleryków na przykładzie 56 Batalionu Ratownictwa Terenowego w Brzegu*, [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, red. S. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2005, s. 165-178.

⁶⁴ Zob. *List Episkopatu do Premiera J. Cyrankiewicza z dnia 20 czerwca 1964 r. w sprawie antykościelnej działalności Urzędu do spraw Wyznań*, KPRL, tom 2, s. 283-284.

⁶⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 203.

⁶⁶ Zob. *List Episkopatu do Premiera J. Cyrankiewicza z dnia 20 czerwca 1964 r. w sprawie antykościelnej działalności Urzędu do spraw Wyznań*, KPRL, tom 2., s. 283-284.

⁶⁷ *Pobór alumnów 1966-1980*, AAN, UdSW, sygn. 125/597, k. 1 i nast. Gdy w 1969 r. władze wojskowe zarzuciły tę praktykę i pobór wraz z wcieleniem do zasadniczej służby wojskowej odbywał się w ciągu dwóch lub trzech tygodni, urzędnik pisał: „utrudnia to w znacznym stopniu możliwości politycznego wykorzystania ewentualnej interwencji biskupów, prowincjałów i rektorów WSD i komplikuje wycofanie części kar wcielenia”, cyt. za: J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 202.

zasady „coś za coś”⁶⁸. Wydaje się, że znaczna liczba, jeśli nie większość, ordynariuszy decydowała się, w imię ratowania swoich podopiecznych, na wprowadzenie autocenzury przy publicznym omawianiu wymierzonych w Kościół szykan państwowych. Wystąpienia te stanowiły bowiem dla Urzędu podstawowy punkt odniesienia podczas oceny działalności członków Episkopatu⁶⁹.

W 1966 r. najwięcej, bo 29 poborowych, wcielono z Wyższego Seminarium Duchownego we Wrocławiu⁷⁰. Jak się wydaje, była to jedna ze swoistych odpowiedzi władz państwowych na orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, którego autorem i inicjatorem był abp Bolesław Kominek z Wrocławia. Główny Zarząd Polityczny planował także, co jednak nie zostało zrealizowane, by w 1965 r. objąć służbą wojskową wszystkich 350 alumnów I roku. Oznaczałoby to, że w kolejnym roku w wojsku służyłoby jednorazowo 700 alumnów⁷¹. Początkowo alumni byli wcielani do różnych jednostek wojskowych na terenie całego kraju. Niepowodzeniem zakończył się pomysł powoływania alumnów do służby w jednostkach karnych⁷². Od jesieni 1964 r. klerycy służyli w specjalnie utworzonych dla nich kompaniach, tzw. kleryckich. Znajdowały się one w Gdańsku, Opolu i Szczecinie-Podjuchach. W 1965 r. kompania z Gdańska została przeniesiona do Bartoszyc, a kompania z Opoli do Brzegu. W kolejnym roku wszystkie trzy kompanie zostały przekształcone w samodzielne jednostki wojskowe ratownictwa terenowego⁷³. Decyzja o oddzieleniu ich od pozostałej grupy poborowych wynikała z praktyki lat 1959-1965, kiedy to „podejmowali próby pozyskiwania niektórych żołnierzy do wstąpienia – po odbyciu służby wojskowej – do seminarium duchownego”⁷⁴. Jak stwierdził historyk Jan Żaryn, Urząd do spraw Wyznań otrzymywał wielokrotnie informacje, że alumni byli odwiedzani przez rektorów wyższych seminariów duchownych bądź przez najbliższych proboszczów, co utrudniało pracę polityczną. Znaczna liczba kleryków została lepiej przygotowana do dyskusji ideologicznych niż oficerowie polityczni, co obniżało autorytet tych ostatnich w oczach poborowych⁷⁵. Po wydzieleniu specjalnych pododdziałów, w których służyli alumni, sytuacja uległa zmianie. W pododdziałach tych początkowo zabraniano kontaktowania się z władzami seminarium czy też z lokalnym proboszczem, karano za modlitwę zarówno indywidualną, jak i zbiorową⁷⁶. W kompaniach tych obowiązywały oddzielne programy szkolenia, które obejmowały 480 godzin szkolenia politycznego w pierwszym roku oraz 360 godzin w drugim. Alumni byli stale śledzeni, a o odchodzących do rezerwy GZP WP informował Urząd do spraw Wyznań, wraz z przekazywaniem odpowiedniej charakterystyki⁷⁷.

W trakcie odbywania służby w wydzielonych jednostkach w sposób złośliwy zmuszano alumnów do nieprzestrzegania postu. Podczas gdy w czwartki

⁶⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 202.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Pobór alumnów 1966-1980*, AAN, UdSW, sygn. 125/597, k. 1.

⁷¹ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 205.

⁷² T. Fitych, *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie” 24/1994, nr 1, s. 121.

⁷³ A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 1995, s. 39.

⁷⁴ *Pobór alumnów 1966-1980*, AAN, UdSW, sygn. 125/597, k. 57.

⁷⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 204.

⁷⁶ Zdarzały się wypadki, że do sali sypialnej wchodził przed snem podoficer i gdy zastał kleryka modlącego się prywatnie, po cichu, nakazywał mu przerwać modlitwę, a gdy rozkaz nie został wykonany, dowództwo stosowało za to sankcje karne.

⁷⁷ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 204-205.

podawano potrawy postne, w piątki z reguły podawane były pokarmy mięsne. Gdy klerycy odmawiali przyjmowania tych pokarmów, często skazywani byli na uciążliwe ćwiczenia karne, jak np. bieg przez miasto w pełnym rynsztunku. Klerycy bardzo rzadko otrzymywali niedzielne przepustki, a gdy już były one udzielane, to najczęściej po południu, gdy główne nabożeństwa w kościołach już się zakończyły. Zmuszani byli do uczestniczenia w zabawach tanecznych z udziałem dziewcząt, oglądania filmów z wydźwiękiem erotycznym lub antyreligijnym, a także zachęcano ich do wstępowania do Kół Młodzieży Wojskowej lub Drużyn Służby Socjalistycznej. Biblioteka jednostki zaopatrzona była jedynie w literaturę ateistyczną, w najlepszym wypadku w laicką⁷⁸. Takie „specjalne” traktowanie kleryków spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem strony kościelnej. W liście z dnia 14 kwietnia 1965 r. prymas Wyszyński pisał do ministra obrony narodowej M. Spychalskiego: „W ostatnim czasie stosunek do alumnów odbywających służbę wojskową uległ zmianie na skutek utworzenia trzech specjalnych dla nich jednostek. Na pierwszy rzut oka mogłoby się wydawać, że zgrupowanie samych alumnów i stworzenie kulturalniejszych warunków bytu zasługują na pozytywną ocenę. Biorąc jednak pod uwagę stosowane w tych trzech jednostkach metody oraz zarysowujące się cele takiego zgrupowania, należy widzieć w tym dalszy ciąg przemyślanej walki z powołaniami kapłańskimi i zakonnymi, jak również z seminariami w Polsce, prowadzonej według dyrektyw Urzędu do spraw Wyznań⁷⁹.”

Warto dodać, iż od 1963 r. proponowano alumnom, że jeżeli odejdą z seminarium, to zostaną przyjęci bez egzaminów wstępnych na dowolnie wybrane przez siebie studia. Podobne propozycje składane były klerykom także po odejściu z wojska. Służba Bezpieczeństwa szantażem, groźbami bądź próbami przekupstwa starała się skłonić alumnów do odejścia z seminarium⁸⁰.

Powoływanie alumnów do wojska trwało także w następnych latach, wywołując dezintegrację programową i dydaktyczną w seminarjach duchownych. Nie zmieniła tego uchwalona w dniu 21 listopada 1967 r. ustawa o powszechnym obowiązku obrony PRL⁸¹, która podobnie jak dotychczas obowiązująca, nie przewidywała odroczeń z racji pobierania nauki w seminarium.

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania należy uznać, iż funkcjonowanie seminariów duchownych stało się kolejną płaszczyzną, na której Urząd do spraw Wyznań mógł wykazać swoją mało chlubną aktywność. Zarówno kwestia nadzoru nad seminariami duchownymi, powoływanie alumnów do odbycia zasadniczej służby wojskowej, jak również bezprawna likwidacja niższych seminariów duchownych stanowiły wygodny i skuteczny instrument szykanowania Kościoła

⁷⁸ Zob. *List Prymasa Kardynała S. Wyszyńskiego do Ministra Obrony Narodowej marsz. M. Spychalskiego z dnia 14 kwietnia 1965 r. w sprawie powoływania alumnów do służby wojskowej*, KPRL, tom 2, s. 320-321.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ D. Mazurkiewicz, *Działania Wydziału do spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950-1972. Studium prawno-historyczne*, Lublin 2007 (mps, BKUL), s. 189.

⁸¹ *Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony PRL*, Dz.U. z 1967 r., nr 44, poz. 220.

i ingerowania w jego wewnętrzne sprawy. Działania te osiągnęły swoje apogeum w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Pomimo że w kolejnych latach aktywność władz na tym polu nieco osłabła, co było swego rodzaju oznaką zmęczenia i pewnego znużenia we wzajemnych stosunkach państwo – Kościół, to dopiero u schyłku lat siedemdziesiątych władze państwowe ostatecznie zrezygnowały z nadzoru nad seminariami duchownymi, jednak problem służby wojskowej alumnów nie został rozwiązany praktycznie do końca lat osiemdziesiątych.

Bibliografia

Akty prawne

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 kwietnia 1927 r. o nadzorze i kontroli nad działalnością instytucji opiekuńczych*, Dz.U. z 1927 r., nr 40, poz. 354.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz.U. z 1932 r., nr 33, poz. 343.
- Ustawa z dnia 4 lutego 1950 r. o powszechnym obowiązku wojskowym*, Dz.U. z 1950 r., nr 6, poz. 46.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej*, Dz.U. z 1950 r., nr 19, poz. 156.
- Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony PRL*, Dz.U. z 1967 r., nr 44, poz. 220.
- Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 czerwca 1958 r. o poborze z 1958 r.*, M.P. z 1958 r., nr 48, poz. 282.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 29 grudnia 1959 r. wydane w porozumieniu z Urzędem do spraw Wyznań w sprawie nadzoru nad seminariami duchownymi*, Dz.Urz. Min. Ośw. z 30 I 1960, nr 1, poz. 5.
- Oświadczenie rządowe z dnia 16 października 1964 r. w sprawie ratyfikacji przez Polskę Konwencji Paryskiej z dnia 15 grudnia 1960 r. w sprawie Zwalczania Dyskryminacji w Dziedzinie Oświaty*, Dz.U. z 1964 r., nr 40, poz. 268.

Literatura

- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Wydawnictwo PiT, Kraków 1995.
- Fitych T., *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie” 24: 1994 nr 1.
- Krawczyk M., *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL*, Zeszyty Naukowe UPH w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie (16) 2011.
- Lesiński A., *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Wydawnictwo: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn 1995.
- Lesiński A., *Wojskowa służba alumnów w PRL*, „Czasy Nowożytne” 4/1999, t. 6.

- Mazurkiewicz D., *Działania Wydziału do spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950-1972. Studium prawnohistoryczne*, Lublin 2007 (mps, BKUL).
- Mezglewski A., *Akcja likwidacji niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 r.*, [w:] *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.
- Mezglewski A., *Ograniczanie przez władze państwowe działalności szkolnictwa wyznaniowego w latach 1948-1964 jako przejaw instrumentalizacji prawa na poziomach jego stanowienia i stosowania*, [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004 r.)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisław, M. Ordon, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Mezglewski A., *Proces likwidacji niższych seminariów duchownych w latach 1959-1963*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 2002, t. 4.
- Mezglewski A., *Nadzór państwowy nad katolickimi seminariami duchownymi w okresie Polski Ludowej*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 7/2005.
- Piotrowski P., *Służba wojskowa kleryków na przykładzie 56 Batalionu Ratownictwa Terenowego w Brzegu*, [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, red. S. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Wrocław 2005.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Wydawnictwo „Neriton”, Warszawa 2003.

Źródła nienormatywne wydane drukiem

- List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta z dnia 7 lipca 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.
- List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta z dnia 16 lipca 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych*, Pismo Okólne, 1989 nr 37.
- List Episkopatu do Rady Państwa z dnia 12 sierpnia 1952 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych i innych wyrządzanych krzywd*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.
- Protest Episkopatu Polski do Rady Państwa z dnia 30 sierpnia 1954 r. przeciwko zamykaniu burs zakonnych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.
- List Episkopatu Polski do Rady Państwa z dnia 20 października 1954 r. o naruszeniu praworządności przez funkcjonariuszy państwowych przy zamykaniu burs i internatów zakonnych*; „Pismo Okólne”, 1989 nr 49.
- Odpowiedź szefa Urzędu Rady Ministrów K. Mijała z dnia 27 grudnia 1954 r. na list Episkopatu w sprawie zamykania burs i internatów zakonnych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.

- List Episkopatu Polski do Rady Ministrów z dnia 20 stycznia 1955 r. w sprawie konfiskaty przez Państwo internatów zakonnych, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.*
- List premiera J. Cyrankiewicza do Episkopatu Polski z dnia 12 października 1959 r. w sprawie wprowadzenia nadzoru Państwa nad seminariami duchownym, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.*
- List Episkopatu do Premiera J. Cyrankiewicza z dnia 29 października 1959 r. z odpowiedzią na pismo w sprawie wprowadzenia nadzoru nad Seminariami Duchownymi, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 1, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1994.*
- List Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem J. Sztachelskiego z dnia 16 stycznia 1960 r. w sprawie nadzoru państwa nad seminariami duchownymi, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Prymasa S. Wyszyńskiego do I Sekretarza KC PZPR W. Gomułki z dnia 25 marca 1960 r. w sprawie nadzoru państwa nad seminariami duchownymi, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Episkopatu do Rządu PRL z dnia 17 listopada 1960 r., w sprawie wizytacji państwowych w seminariach duchownych, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- Referat Urzędu do spraw Wyznań [z 1961 r.] o aktualnych stosunkach między państwem a Kościołem, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Episkopatu do Urzędu Rady Ministrów z dnia 17 sierpnia 1961 r. w sprawie zamknięcia seminariów duchownych, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań T. Żabińskiego do Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego z dnia 28 października 1961 r. w sprawie likwidacji seminariów zakonnych, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Urzędu Rady Ministrów z dnia 7 listopada 1961 r. w sprawie nierozpatrywania jego skarg przez władze, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.*
- List Episkopatu do Rządu z dnia 16 lipca 1962 r. w sprawie likwidacji seminariów duchownych i domów zakonnych, w: P. Raina, Kościół w PRL. Kościół*

- katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- List Sekretarza Episkopatu do Urzędu do spraw Wyznań z dnia 20 sierpnia 1963 r. w sprawie utrudniania działalności seminariów duchownych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Ministra Oświaty W. Tułodzieckiego z dnia 9 grudnia 1963 r. w sprawie nadzoru władz państwowych nad seminariami duchownymi*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- List Episkopatu do Premiera J. Cyrankiewicza z dnia 20 czerwca 1964 r. w sprawie antykościelnej działalności Urzędu do spraw Wyznań*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- List Prymasa Kardynała S. Wyszyńskiego do Ministra Obrony Narodowej marsz. M. Spychałskiego z dnia 14 kwietnia 1965 r. w sprawie powoływania alumnów do służby wojskowej*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Premiera J. Cyrankiewicza z 10 grudnia 1966 r. w sprawie zamknięcia Wyższych Seminariów Duchownych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, tom 2, Wydawnictwo W drodze, Poznań 1995.
- Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris 1975.

Archiwalia

- Chronologia wydarzeń dotyczących wprowadzenia i zrealizowania nadzoru nad WSD, AAN, UdSW*, sygn. 125/646.
- Opracowanie Urzędu do spraw Wyznań na temat relacji państwo – Kościół z 11 lipca 1960 r.*, AAN, UdSW, sygn.59/675.
- Sprawozdanie z działalności Urzędu do spraw Wyznań w roku 1961*, AAN, UdSW, sygn. 127/24.
- Sprawozdanie z działalności Urzędu do spraw Wyznań w roku 1966*, AAN, UdSW, sygn.127/30.
- Pismo Sekretarza Episkopatu Polski bp. Z. Choromańskiego do Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 1964 r. w sprawie nadzoru nad seminariami duchownymi*, AAN, UdSW, sygn. 97/1.
- Pismo Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań T. Żabińskiego do Sekretarza Episkopatu Z. Choromańskiego z dnia 22 lutego 1965 r.*, AAN, UdSW, sygn. 97/1.
- Pobór alumnów 1966-1980*, AAN, UdSW, sygn. 125/597.